

Een blijvende herinnering aan de laatste levensdagen van: Bart en Herman

brief d.d. 08-12-1945

Van: de heer F.F.E. von Fuchs

Aan: de heer D. de Jong

R.P.B. Fanoy
Putter 20
1606 CM VENHUIZEN
datum: 2013-04-09

Friedrich Fedor Ewald von Fuchs, schrijver van dit verslag, werd op 22 juni 1898 geboren te Batavia als oudste kind van een ex-KNIL-officier van Duitse origine en een Indisch meisje. Hij was ruim 3 jaar toen zijn vader reeds stierf; zijn moeder bleef achter met drie jonge kinderen.

Ewald v. Fuchs groeide op in het Batavia van Tjalie Robinson's "Piekerans van een straatslijper". Hij bezocht de lagere school van de Broeders St. Aloysius aan het Koningsplein en ging daarna naar de K.W. Dl (Koning Willem 111 H.B.S.). Deze opleiding heeft hij tot zijn spijt niet kunnen voltooien omdat zijn moeders financiën dat niet toelieten.

Op 16-jarige leeftijd solliciteerde hij naar een betrekking bij de Koninklijke Pakketvaart Maatschappij en werd aangenomen. In de loop der jaren werkte hij op praktisch alle afdelingen van de KPM. Door zelfstudie bereikte hij tenslotte de functie van adjunct-chef, in welke hoedanigheid hij in 1948 werd gepensioneerd.

Daarna was hij nog op contractuele basis werkzaam bij het (Indonesische) Coprafonds, op scheepvaartgebied, eerst te Makassar (Ujung Pandang) en later in Jakarta. Daar stierf hij helaas veel te vroeg, op 3 juli 1956.

Toelichting

de heer F.F.E. von Fuchs : kampvriend van mijn vader H.J.B. Fanoy

de heer D. de Jong: dir. K.P.M. (Koninklijke Pakketvaart Maatschappij)
Zwager van mijn vader, gehuwd met C.S.A. Fanoy
een zus van mijn vader

Bart : B.J.A. Fanoy, broer van mijn vader.

Jan : J.A.H. Fanoy broer van mijn vader

Batavia-Centrum, 8 December 1945.

Zeer geachte Heer de Jong,

Gevolg gevend aan Uw verzoek tijdens ons onderhoud verleden week te Singapore bied ik hieronder een relaas aan van de wederwaardigheden der Bataviaasche Stadswachters en andere militairen, die op 15 September 44 uit het Xe Bat. "op draft" werden gezet.

Den 28sten Juli van dat jaar nog als burger-geïnterneerden uit Bandoeng vertrokken, werden wij den volgende dag in het Xe Bataljon te Batavia-Centrum tot krijgsgevangenen verklaard en ondergingen daar de eerste ceremoniën: het kaalscheren van elkanders hoofden. Daar bleken nog aanwezig te zijn de Gezagsvoerders, Stuurlieden en Werktuigkundigen, die twee weken vóór ons uit het XVe Bat. te Bandoeng vertrokken waren. Veertien dagen na òns, dus medio Augustus, arriveerde wéér een draft, bestaande uit het restant van de Stadswacht enz. uit Bandoeng en Tjimahi. Alle drie drafts telde elk rond 500 man; de laatste die van half Augustus, ongeveer 350 man uit Bandoeng en 150 uit Tjimahi.

De voeding in het Xe Bat. bleek beter en meer te zijn dan die waaraan wij ons in het Bandoeng-kamp gedurende die zes maanden hadden moeten aanpassen; de "behandeling" daarentegen werd gaandeweg een mishandeling. Eén van de Landstormers werd gedurende ons verblijf aldaar zóó afgetuigd, dat hij nog denzelfden nacht aan de gevolgen overleed. Bij zijn uitvaart den volgende middag, stond nagenoeg het geheele kampement, ±1000 man, aangetreden om den overleden kameraad de laatste eer te bewijzen, als stil protest tevens tegen de door een van de Japansche bewakers bedreven schanddaad. Naast n Japánschen, hadden wij in het Xe Bat. n eigen, Engelschen Commandant, die de belangen van de geallieerde manschappen heette te behartigen, doch in wezen niets anders vermocht te doen dan uit te voeren wat de Jappen wenschten. Talloos waren de plagerijen en vernederingen, welke wij over ons hebben moeten laten komen.

Herman Fanoy en ik werden "slapies" en op grond van onze leeftijd ingedeeld bij de "reservisten" voor de e.v. draft; Bart kwam in n andere barak te liggen en werd definitief aangewezen.

Spoedig na aankomst van het derde transport uit Bandoeng en Tjimahi, in de tweede

helft van Augustus, werden twee "drafts" voor afvoer naar buiten Java samen gesteld: één bestaande uit de circa 500 opvarenden + het derde transport, aangevuld nog met 'n paar honderd man uit de diverse barakken. Deze draft was ± 1100 man sterk en marcheerde in de nacht van den 12den op 13den September af met onbekende bestemming. Naar wij later op Singapore vernomen hebben, waren die 1100 man met een klein stoomertje van Tg.Priok naar Poeloe Damar bij Singapore overgebracht; na de Japanse capitulatie kwamen zij naar Singapore.

De tweede draft omvatte 1600 man uit het Xe Bat. gevormd door practisch de heele Bataviasche Stadswacht, Landstormers en Miliciens, Beroeps-militairen, Engelschen, Aussies en Amerikanen en tenslotte 'n aantal burger-krijgsgevangenen, zooals lager scheeps-personeel; ook onze marine was vertegenwoordigd, terwijl ik zéker niet vergeten mag de ongeveer 300 man Amboneesche en Menadoneesche militaire en/of oud militairen afzonderlijk te noemen, kerels die getoond hebben ook onder de meest benarde omstandigheden getrouw te willen blijven aan onze Vlag en ons Oranje-Huis. Mannen, die niet gezwicht zijn voor de Japansche verlokkingen om voor geld en goede voeding zich als Hei-Ho's (ik weet niet of ik dit verfoeide woord goed schrijf, maar dat kan ons m.i. onverschillig laten) te doen inlijven en diensvolgens 'n krijgsgevangenen-leven van hard zwoegen en ontberingen verkozen boven eed-breuk van een militair. Voorwaar een eere-saloot aan hen - zoo zij ten onder gingen of nog in leven mogen zijn - is allerminst misplaatst.

U wilt mij deze hartgrondige uitingen van nationale gevoelens in een verhaal als dit - naar ik meen slechts bedoeld als bestemd te zijn voor eigen Familie-kring - wel excuseeren, evenzeer als U en de Uwen het mij vergeven willen, wanneer ik straks wellicht vervallen mocht in bijzonderheden en finesses, welke alleen voor mij persoonlijk, als één van de weinige overlevenden, van waarde kunnen zijn.

Vroeg in den morgen van den 15den September vorig jaar, werd onze draft voor vertrek opgesteld; Bart stond reeds gepakt en gezakt aangetreden, toen Herman en ik alsmede vele andere "reservisten" plotseling werden ingezet. Alhoewel ook de "reservisten" opdracht hadden gekregen voor "stand-by", werd door hunne nadere aanwijzing zoo op het laatste nippertje uiteraard eenige verwarring teweeg gebracht; verwarring in zooverre. dat wij van

elkander naderhand niet meer precies konden weten wie wel en wie niét waren meegegaan. Van verschillende K.P.M.ers is het mij daarom momenteel niet bekend, of zij het geluk hebben gehad in het Xe Bat. achter te blijven en daardoor den dooden-dans aan boord en later in de kampen te Pakan Baroe te ontspringen; ook al omdat de omstandigheden waaronder en de wijze waarop wij afmarcheerden, met de trein getransporteerd en ten slotte aan boord vervoerd werden, "ontmoetingen" met vrienden en bekenden tijdens de reis vrijwel onmogelijk maakten.

Reeds onder de marsch van het kampement naar het Station Senen, vielen velen uit als gevolg van overbelasting met bagage; veel bagage moest daarom onderweg al worden geabandonneerd. Herman, die naast me liep volbracht de tocht zonder moeite, maar hij was ook zoo verstandig geweest een gedeelte van zijn bezittingen achter te laten. Bart liep in n andere compagnie, waarmede wij geen contact konden krijgen. In geblindeerde wagons werden wij naar Tg. Priok getransporteerd, alwaar wij bij zonsopkomst arriveerden en onmiddellijk van het station naar de derde binnenhaven (J.C.J.L.-goedangs) wederom in marschverband moesten loopen. Ook toén alweer vele uitvallers c.q. verlies van kostbare bezittingen, welke op die wijze in handen vielen van Japsche en andere Oostersche "strandvonders" zullen we ze maar noemen. Kort na onzen trein, kwam te Tg. Priok n tweede binnen met 700 krijgsgevangenen uit het kamp "Kampoeng Makassar", aan den Buitenzorgschen weg; evenals het transport uit het Xe Bat., bestond dat eene uit "vogels van diverse pluimage". In totaal bestond onze draft dus uit $1600 + 700 = 2300$ krijgsgevangenen.

Opgesteld achter de China-lijn-hangars bleven wij van s morgens vroeg tot s middags half twee wachten, geblakerd door de verzengende zonnehitte. Het compagnies-verband werd na het appèl verbroken, waardoor Herman en Bart gelegenheid kregen elkaar - zij t na veel moeite - terug te vinden. Sedert dat moment tot het embarquement zijn wij drieën bij elkaar gebleven doch het aan boord gaan zelve speelde zich op zulk een wanordelijke wijze af, dat wij Bart weer uit het oog verloren. Onze draft van 2300 man werd in het achterschip ondergebracht, terwijl in het voorschip 4200 Javaansche koelies (onder wie vele Bantammers uit de Uni-kampong!) kwamen te liggen, beter gezegd kwamen te zitten of te staan, want evenmin als wij militairen in het achterschip, hadden de vermagerde, geronselde

koelies voldoende accommodatie om behoorlijk languit te kunnen of zelfs maar met opgetrokken knieën te kunnen liggen. Terwijl over Onze eindbestemming door de Japs het diepste stilzwijgen was bewaard, vernam ik van eenige mij uit mijn Priok-tijd bekende mandoers, dat de koelies voor de Sawahloento-mijnen geworven waren; dat beteekende dus dat wij in elk geval naar Padang zouden gaan en vandaar wellicht verder naar Burma. Aan Pakan Baroe werd toen nog door niemand onzer gedacht. Het rantsoen dat de koelies hadden medegekeregen bestond uit 'n miniaatuur-mandje rijst met zoute visch; het onze was een broodje. Zóó uitgehongerd bleken de koelies, dat practisch alle mandjes vóór de embarquement geledigd waren en om onze broodjes werd gebedeld. Onze "lots-verbondenheid" leidde klaarblijkelijk tot milde gaven, vooral ook omdat zich onder de koelies vele uitgemergelde knapen, kinderen nog van ten hoogste 12 of 13 jaar, bevonden. Als typische byzonderheid wil ik hier niet onvermeld laten, dat één der koelies krankzinnig was geworden en in zijn krankzinnigheid al tândakkend en schreeuwend voorspelde dat het door "Amerika" zou worden gebombardeerd, reden waarom hij weigerde de scheepstrap te beklimmen; hij was met geen stokslagen of bajonetten aan boord te krijgen en werd achtergelaten tot groote verwondering van eenieder die geen Japanner was, of niet Japansch vermocht te denken.

Aan boord werden wij zoowel in het ruim (tusschendecks) als aan dek "geaccomodeerd", zoo ook onze barang: 'n gedeelte ging het ruim in, de rest werd op het dek aan stuurboord en aan bakboord tegen de verschansing opgestuwd. In het tusschendek waren bamboe stellages gebouwd om de accommodatie-gelegenheid te vergrooten; doch desondanks zaten wij zoowel beneden als boven gelijk haringen in een ton. Uit de omstandigheid, dat honderden zich met 'n stâânplaatsje moesten tevreden stellen, meenden optimisten te mogen afleiden, dat het een zeereisje van hoogstens enige uurtjes worden zou; men dacht aan Oosthaven of Cheribon (!) als plaats van ontscheping. Met de mentaliteit van 'n Aziatischen vijand bleken dezulken nog maar héél weinig vertrouwd te zijn!

Behalve de scheepsbemanning en het Japansche gewapende geleide, waren er dus 2300 + 4200 = 6500 zielen aan boord van het naar schatting 7 à 8 tons groote stoomschip, dat - de camouflage ten spijt - kennelijk 'n oude Blue-funnel-Liner was, waarschijnlijk één van de vele reeds tot zinken gebrachte, doch door de Japs geborgen schepen. De zwaar doorgeroeste romp, luikhoofden, trappleuning, enz.,

leidden onze gedachten en conclusies althans in die richting. De oorspronkelijke naam van het schip was nergens te bekennen, wel 'n koperen plaat tegen de achterbrug , de campagne, waaruit bleek, dat het schip in 1908 te Liverpool gebouwd was. Uit kolengruis aan dek en in de ruimen viel op te maken, dat het schip kort te voren kolen had gevaren, terwijl rijst- en suikerveegsel om de luikhoofden er op wees. dat het te Tg. Priok in belading was geweest. De suiker kan op Burma als bestemming wijzen, de rijst natuurlijk niet; Pádang als loshaven voor deze beide producten lag daarom méér in de rede, maar het zou natuurlijk ook Oosthaven kunnen zijn. In elk geval niet Singapore of Noordelijker gelegen havens, zulks met het oog op de aanwezige Sawahloento-koelies; aangenomen dan, dat de mandoers ons naar waarheid hadden ingelicht, in zoverre zij zèlf niet door de Japs waren beetgenomen.

's Middags om 3 uur verstoonden wij naar de reede en kozen ligplaats voor de pieren en gingen met kop-Noord ten anker. Tenten of zeilen waren niet gespannen; als reddingsmaterieel hing één oude sloep aan stuurboord en één aan bakboord van de brug. Voorts lagen hier en daar aan dek de bekende vierkante houten raamwerk-vlotten opgestapeld. maar daarmee is dan ook alles aan reddingsmiddelen voor de "passagiers" genoemd. Geen reddings-gordels of boeien en ook géén nooddrantsoenen. De Jappanners daarentegen liepen reeds vanaf het ontmeren in de binnenhaven in zwemvesten rond; de helden.

Of dat 'n kwestie was van Japansche discipline, dan wel van Japansch bijgeloof (het schip droeg bij de schoorsteen op 'n reusachtig wit-geschilderd bord het nummer 652: som der cijfers!3!) wil ik in het midden laten, maar bemoedigend voor de krijgsgevangenen zonder voldoende reddingsmiddelen was het schouwspel zeker niet. Mogelijk ook was het één van de geraffineerde middelen van moreele kwelling; wij moesten bang gemaakt worden.

Ik wil trachten om ondanks àl hetgeen wij van den vijand ondervonden hebben, objectief te blijven in de beoordeling van wat hij tijdens onze krijgsgevangenschap gedaan en nagelaten heeft. Op zijn credit dient daarom gezet, dat onze voeding aan boord van de "652" niets te wensen overliet; reeds het eerste middagmaal ter reede Tg. Priok, was smakelijk en bepaald overvloedig en ook later onder stoom hadden wij in dát opzicht niet te klagen.

Het zelfde kan echter niet worden gezegd van de hygiëne aan boord, gezwegen nog van de zoeven terloops reeds beschreven "accomodatie". Drinkwater was tot het uiterste gerantsoeneerd, was zilt van smaak en van bruine kleur. Het werd aan dek en in de ruimen twee maal daags verstrekt uit emmers en oude petroleum-blikken, welke 's nachts voor andere doeleinden werden misbruikt door de passagiers onderdeks, die zelfs in hoogste noodzaak in het stikdonkere ruim (het schip voer uiteraard met gedoofde lichten) den weg naar de gemakken aan dek, hangend buiten-boords, niet konden vinden. Ook voor de distributie van ons eten werd overdag van diezelfde "gamellen" gebruik gemaakt en als ik er dan nog bij vermeld, dat zich diverse dysentery-patiënten onder onze manschappen bevonden, dan vergt het geen ruim fantasie-vermogen om zich 'n juist beeld van het besmettings-gevaar te vormen. Op deze voet voortgaande zou ik aan de hand van het feiten-materiaal 'n kleurige, doch weinig welriekende waterverfschildering van de hygiënische toestand aan boord kunnen geven, maar ik moet er om voor de hand liggende redenen in dit speciale schrijven van afzien. Ik wil daarom volstaan met de opmerking nog, dat van baden of verfrisschen al die tijd geen spraken was, zoodat wij zienderoogen in 'n staat van verregaande vervuiling geraakten. De 15den September om drie uur n.m. naar de reede verstoemd, zijn wij daar 24 uur ten anker blijven liggen, om dus pas den 16den n.m. te vertrekken, koers pal-West. Den nacht van overligen te Priok, nòch den morgen daarop, nòch later overdag is er uit den aard van de omstandigheden van slapen niets gekomen; het twééde slapelooze etmaal derhalve, want ook in den nacht van vertrek uit het Xe Bat. was - in verband met de voorbereidselen - slapen onmogelijk geweest. Herman en ik hadden 'n staanplaats in de queue aan dek "veroverd", Bart bleek dien nacht hurkend benedendeks te hebben doorgebracht. Den tweeden nacht aan boord, stoomend door Straat-Soenda, van hetzelfde laken en pak; den 17den 's morgens werd Vlakke-hoek gepasseerd, koers Noord-West langzaam en zig-zag varend, geëscorteerd door vliegtuigen en twee kleine Japansche oorlogs-bodems, 'n corvet b.b. -voorlijk en 'n gun-boat b.b.-achterlijk, ongeveer op 'n halven mijl van ons af. Tegen den middag was, bij helder en zonnig weer, van de Sumatra-kust en de Boekit-Barisan niets meer te zien. In den loop van den dag waren reeds eenige overleden dysentery-patiënten en ten gevolge van de onhoudbare hitte in het tusschendek bezweken krijgsgevangenen over boord gezet; zonder eenige ceremonie, zonder dat het schip er voor stopte. Dit laatste - laten wij het maar aannemen - m.h.o. op het duikbooten-gevaar.

Hadden wij het de vorige twee nachten (den éérsten stil-liggend ter reede Tg. Priok, den twééden varend door Straat Soenda) wat het weer aanging gelukkig getroffen, den dèrden nacht, dien van den 17 den op den 18den werden wij door noodweer overvallen. Allen aan dek werden dóór- en dóór-nat ; nauwelijks van de éérste bui door den ijskouden wind opgedroogd, kwam 'n tweede zware en dichte regen op ons neer en zoo herhaalde zich dat natuurspel zich keer op keer. Dat er niet velen long-ontsteking van opgelopen hebben, mag bepaald 'n wonder heeten. Den volgende dag groote hitte aan dek en in de ruimen. Onheispellende voorteekenen op die dag waren:

- 1e. het in-één-storten van een bamboe-stellage in het tuschendek, met als gevolg eenige dooden en gewonden;
- 2e. 'n begin van brand in de bagage aan b.b.dek, veroorzaakt door 'n onachtzaam weggeworpen brandende cigaret; slechts door cordaat wegwerpen van een gedeelte van die bagage kon het vuur bedwongen worden; 'n brand-slang bleek niet voor de hand te zijn!

Tegen 5 uur dien middag (ónze tijd) begon de lucht zwaar te betrekken; vreezend een herhaling van een ongewild regenbad in den komende nacht, besloten Herman en ik 'n kijkje benedendeks te nemen om te zien of er wellicht 'n paar dragelijke plaatsjes met beschutting tegen regen te vinden zouden zijn. Inderdaad waren eenige zitplaatsen vacant, omdat velen uit het ruim voor 'n staanplaats bovendeks hun heeten zetel beneden hadden prijs gegeven. Bart konden wij op dat moment in het ook overdag reeds donkere ruim niet ontdekken en vermoedend, dat zijn broer boven een luchtje was gaan scheppen, begaf Herman zich dadelijk weer naar dek om hem te zoeken; 'n taak, welke vanwege het overvolle dek wel schier gelijk stond aan het zoeken van een naald in een hooiberg.

Op grond van het tot op dit moment voor mij onverklaarbare gevoelens in het sombere ruim, besloot ik tenslotte ook den komende nacht liever een nieuwe regenbui aan dek te riskeeren, dan me daartegen benedendeks te beschutten. Ik klom weer de trap op en nauwelijks had ik de bovenste trede bereikt, of "flàm", 'n hevige explosie in het vóórschip. Over de brug heen konden wij menschenlijke lichamen, spaanders, luikplanken en andere scheeps-onderdeelen hoog de lucht in zien vliegen, om ze onmiddellijk daarna weer te zien neerkomen. Doodsche stilte op

het achterschip; de Japansche gezagvoerder riep van de brug naar achteren "dat het maar 'n machinekamer ontploffing" was geweest, maar geen seconde na zijn geroep 'n twééde explosie. Nu in het ruim luik V, dat Herman en ik juist verlaten hadden! De spaanders vlogen me om de ooren en Herman was op dat moment niet te zien.

Het was toen evident dat wij een torpedo-aanval met twee prachtige voltreffers hadden gehad. Vreemd zal deze opmerking in het kader van het vorenstaande den Lezers of Lezeressen misschien schijnen; toch kan ik verklaren dat die opmerking uiting geeft aan den alles-overheerschenden indruk, welke zich van velen onzer meester had gemaakt. Nog niet beseffend wat ons boven het hoofd hing, of liever dat de bodem onder onze voeten binnen enkele oogenblikken wegzinken zou, werden er gissingen gemaakt ten aanzien van de vraag of het 'n Amerikaansche, Engelsche, Nederlandsche of Japansche onderzeeër was geweest. De Britten aan boord meenden al dadelijk met groote stelligheid te kunnen en mogen beweren, "it must have been a Dutch"; iets specifieks "Dutch" betoogden zij, om niet te volstaan met één torpedo, maar radicaal twéé tegelijk of onmiddellijk achter elkaar op 'n doodgewoon vrachtschip sadja te lanceeren. Deze uitspraak moet ik uiteraard voor rekening van onze geallieerde broeders laten. Een bekende N.S.B.-er sprak er schande van, dat wij als krijgsgevangenen door onze eigen bondgenooten "naar de kelder werden gestuurd", vergetend - of misschien ook niét vergetend - dat die bondgenooten, zelfs indien zij geweten zouden hebben dat wij aan boord waren, niet anders hadden kunnen doen dan ons schip meedoogenloos te torpederen. Immers zouden zij vijandelijke schepen - waarvan zij overtuigd zijn dat zij bevriende krijgsgevangenen vervoeren- ongemoeid laten passeeren, dan zouden zij de vijand de gelegenheid tot èlk vervoer van oorlogsmaterieel en contrabande openen, "gedekt" door krijgsgevangenen. De N.S.B.-er is verdronken.

Voor de conclusie ten nadeele of ten voordeele van 'n Japansche onderzeeër pleitte 'n Aussie; "to get rid of the P.O.W.'s". Merkwaaardig, dat niemand aan de mogelijkheid van een U-boot heeft gedacht.

Ik releveer die levendige discussies onder zóó tragische omstandigheden, om een indruk te geven van de oorsprónkelijke kalmte onder de getorpedeerden, zoolang als het schip nog geen neiging tot zinken vertoonde, d.w.z. ongemerkt gelijklastig dieper kwam te liggen. Niet zoodra echter begon het schip elevatie te krijgen, of een paniek brak los; éérst in het ruim, waarde ééne den anderen met stukken hout en ijzer neersloeg om het

eerst boven te kunnen komen, later ook aan dek, doch dit was in no-time leeg en verlaten, doordien men in het wilde weg aan stuurboord over de verschansing was gesprongen. Velen hunner werden naderhand gedood of ernstig gewond door neerkomende vloten welke kort daarna over boord werden gezet. Dit gevaar trotseerend sprong ook Herman ondanks mijn waarschuwing te water. Bart heb ik niet gezien, maar tot mijn geruststelling zag ik Herman hangend aan een drijvend vlot op veiligen afstand van het zinkende schip, toen ik -na vanaf de campagne óók in zee te zijn gesprongen- naar n ander voor mij gemakkelijker bereikbaar vlot toe zwom. Aan bakboord het schip verlaten, werden beide onze vloten en de vele andere, door den stroom - of eigenlijk de deining - achter langs de "652" landwaarts voortgedreven. Binnen zéér korten tijd lagen wij dan ook al op eenige honderden meters aan stuurboord áchter het rampspoedige schip, toen wij het slotproces konden gadeslaan. Onder luid, sinister geloei van de sirenes hief de boeg zich snel de hoogte in, terwijl de campagne bijna even snel in het water verdween. Zóó hoog kwam het voorschip boven wateroppervlak, dat wij het gat van den eersten torpedo-inslag, ter hoogte van de voormast, duidelijk konden waarnemen; n driehoekig gat met een doorsnede van naar schatting 7 meter. De tweede inslag in het achterschip bleef uit den aard der zaak voor ons oog verborgen. Plotseling n derde, hevige ontploffing. Het springen van de ketels, veroorzaakt door het binnengedrongen zeewater. Het sombere geloei van de stoomfluit hield eensklaps op. Als groote mieren op- één-gehoopt, zagen wij op het voordek de duizende koelies roerloos staan, a.h.w. in Oostersche fatalisme afwachtend de dingen die komen zouden. In den beginne hadden zij klaarblijkelijk den moed niet gehad tijdig in zee te springen; toen het voorschip zich eenmaal torenhoog boven den zeespiegel had verheven, was voor hen de kans op redding gewis verkeken. Dit verklaart m.i. waarom van hen, percents-gewijze gesproken, maar zoo weinige overlevenden bleken te zijn. In stomme verbazing hadden zij gedurende de kostbare minuten, toen een sprong in zee hun, of althans velen hunner nog het leven had kunnen redden, naar het strijken van de twee sloepen staan kijken. Interessant vonden zij het klaarblijkelijk vooral, dat de stuurboords-sloep ten gevolge van een hapering van het takelwerk bijna rechtstandig in zee terecht kwam, mèt de zich daarin bevindende Jappen. Onnoodig er de aandacht op te vestigen voorzeker, dat beide sloepen uitsluitend door Jappen werden bezet;

iedere drenkeling die in doodsangst trachtte zich aan die sloepen vast te klampen, werd met zwaarden en bijlen geweed, den halsstarrigen de handen of vingers afgehouden of schedel gekloofd.

Terwijl op het voorschip volmaakte berusting een paniek voorkomen had, klonken uit het achter-ruim de meest rauwe kreten en hulpgeroep op, doch op een gegeven oogenblik was het doodstil en kort daarop kwamen de toonen van ons Volkslied, onmiddellijk gevolgd door het Ambonsche; door de wind gedragen was het gezang nog op grooten afstand te hooren. Vergetend eigen doodgevaar, lagen wij hangend aan ons vlot te luisteren en de koude rillingen liepen mij langs den rug, toen ik het schip - -omlijst als het ware door 'n wonder-groote, breede regenboog van horizon tot horizon- plotseling loodrecht zag opkomen om pijpsnel de diepte in te verdwijnen, levenden en dooden met zich medevoerend. Als door magnetische kracht aangetrokken, dreven alle vloten, wrakhout, levende wezens, kortom alles wat zich nog niet ver genoeg van het zinkende schip bevond om vrij van de zuiging te blijven, met groote vaart concentrisch naar de plaats toe, waar de oude "Oceaner" dezen keer voorgoed ten onder was gegaan, helaas ten koste van vele menschen-levens.

Eerst toen de zeespiegel zich weer boven het schip gesloten had, toen de vloten-al of niet door drenkelingen bezet- weer vrijelijk landwaarts konden drijven, toen duizenden en duizenden ontzielde lichamen weer boven waren gekomen en zich in eindelooze rijen langs ons heen voortbewogen, bijna zonder uitzondering rechtstandig in het water met vooroverliggend hoofd en omlaag hangende armen, eerst toen drong het tot me door aan welk gevaar wijzelf -mijn vlotgenooten en ik - nog bloot stonden. Den dag te voren koers N.W. gevaren, waardoor Sumatra uit zicht geraakt was, kregen wij de morgen na de ramp weer land in zicht. Ongetwijfeld hadden wij des nachts dus koers Oost of N.O. gevolgd en den 18den overdag N.N.W.

De plaats des onheils schatte ik gelegen op 15 tot 20 mijlen uit de kust; van zwemmen naar de wal was dus geen sprake, zelfs voor de bèste zwemmers niet, na vier slapelooze nachten en de vermoeienissen overdag aan boord. Hoe verfrisschend de sprong in het koude water ook geweest was, eenmaal aan het vlot hangend kreeg het gevoel van loomheid en vermoeienis toch weer de bovenhand en het waren dan ook alleen de zucht tot lijfsbehoud en het besef gewikkeld te zijn geraakt in worstelings met de dood, welke ons de bijna bovenmenselijke krachtsinspanning gaven voor het energiek watertrappen en het richting geven aan het onbestuurbare vierkante vlot.

Weliswaar behoeften ook niet-zwemmers onder ons voorloopig niet te vreezen ten onder te gaan, zolang zij zich aan het vlot konden blijven vasthouden, maar zonder ándere hulp waren wij toch ten doode opgeschreven. Onze hoop was daarom op de twee kleine Japansche bodems gevestigd, welke ons schip tot het laatste toe hadden geconvoyeerd. De laatsten dag, den dag van 18 September, hadden wij geen vliegtuigen meer gezien, doch binnen een uur ná de torpedeering verschenen twee tweemotorige Japansche jachtvliegtuigen boven het terrein van de ramp, waarschijnlijk afgegaan op S.O.S. seinen van de ondergaande "652" . Na eenig cirkelen verdwenen de jagers weer in Zuid-Oostelijk richting.

De gun-boat was, direct na den torpedo-aanval van bakboord schip vóór-langs fullspeed naar stuurboord gevaren; naar de plaats tusschen schip en wal dus, waar men verwachtte dat de onderzeeër zich moest bevinden. Ter plaatse werden eenige diepte-bommen geworpen, maar de geredde Japanners vertelden ons dezen keer niét, dat de vijandelijke duikboot vernietigd was, dat er "olie" was komen boven-drijven

Zoals gezegd, onze hoop was op de twee scheepjes gevestigd; n klèine kans misschien nog - volgens enkele vlotgenooten- dat de duikboot ons zou oppikken. Wishful thinking! Alsof de duikboot-commandant vernietiging door dieptebommen om der wille van het redden eenige, hoogstens tientallen menschen-levens, zij het dan ook eigen ras of van ge-allieerde nationaliteit, riskeeren zou! Zoo klampte de eene drenkeling zich aan n denkbeeldig stroohalmpje vast, terwijl n andere onder alle omstandigheden met de realiteit rekening wist te houden. Maar om op de twee wèzenlijke strooialmen terug te komen:

De gun-boat was, na het uitwerpen van de dieptebommen, daar ter plaatse "op-en-neer" blijven houden; wij hadden haar ten opzichte van ons vlot dus "beneden den wind". De corvet daarentegen, die naar de vlotten-concentratie was gestoomd, "boven den wind"; wij waren dus op de gun-boat aangewezen. Het schemerde reeds, toen wij de corvet- na seinen met de gun-boat te hebben gewisseld - overvol met drenkelingen koers Noord zagen vertrekken. Met het invallen van de duisternis verminderden uiteraard onze kansen om langsijde van de gun-boat te komen; het vlot waar Herman aan hangen moest en op vrij korte afstand van het mijne dreef, was niet meer van de andere te onderscheiden.

Nadat ik van de oorspronkelijke 22 man aan ons vlot, er achttien den één na den anderen

wegens oververmoeidheid of te veel water happen als verdorde bladeren had zien afvallen en verdrinken, gelukte het mij tegen elf uur 's nachts zwemmend de gun-boat te bereiken, aan boord waarvan ik met behulp van 'n toegeworpen tros geschesen werd. Ik was daarmee niet alleen van 'n wissen dood gered, maar bevrijd tevens van de bijkans ondragelijke jeuk, blijkbaar veroorzaakt door de phosphor-diertjes in het water. 'n Ferme vuistslag op mijn rug bij over de reeling komen deed me schrikken; naderhand vernam ik van één van de op de gun-boat in opleiding zijnde Hei-Ho's dat het 'n Japansch zeemans-gebruik was. Mogelijk om de drenkeling over doorstane angsten heen te helpen, maar mogelijk ook om eventueel binnen gekregen zeewater er weer uit te slaan. Zeewater had ik niet geslikt, dus hield ik het maar op die angsten. Slechts met mijn zegelring aan den vinger bracht ik dien nacht aan dek van de gun-boat door met 'n vijftigtal ándere geredden, die vóór en ná mij aan boord terecht gekomen waren. Herman en Bart waren er (nog) niet bij.

De corvet was, zooals gezegd, in den vooravond reeds in Noordelijke richting vertrokken; de gun-boat bleef met ons aanboord gedurende de geheelen nacht om de plaats van de scheepsramp kruisen, om den volgenden morgen bij daglicht het reddingswerk voort te zetten. Reddings-werk is hier eigenlijk niet het juiste woord; het schip hield "beneden den wind op en neer" en de overlevenden op de aandrijvende vloten moesten maar zien voldoende dichtbij langs-zijde te komen, om 'n tros te kunnen worden toegeworpen.

Naar de vloten welke ongelukkiger-wijze hetzij vóór-langs, hetzij achter-langs waren voorbij gedreven, werd niet meer omgekeken; er werd niet de minste moeite gedaan ze op te vangen. Wel werd opgestoomd naar de vloten en ook naar de twee Japansche sloepen van waaruit met Japansche vlaggetjes gezwaaid werd; gelukkig waren dus dié drenkelingen, die toevallig met Jappen op een vlot verzeild waren geraakt. In de twee sloepen, waarvan er één totaal uit elkaar geslagen was, bevonden zich uitsluitend, nog met hun zwaard gewapende Japansche officieren en minderen.

Tot mijn groote vreugde zag ik Herman met nog 2 anderen en 1 Japanner op 'n vlot zitten, dat binnen worp-afstand kwam te drijven en na eenige minuten hadden wij hem bij ons aan boord; geheel uitgeput, maar hij monterde spoedig op. Onze vreugde vervaagde allengs bij de onzekerheid omtrent het lot van Bart; de hoop bestond, dat hij den avond tevoren met het corvet was weggekomen, doch dat was uiteraard maar 'n spránkje hoop. Het oppikken van drenkelingen werd stop gezet, toen ongeveer 300 koppen aan boord waren, waarmede het ranke scheepje bepaald overvol was en nadat eenige reeds aan dek

liggende, maar meer dóód dan levende Europeesche en Indonesische geredden weer zonder vorm van proces op bevel van den commandant over boord waren gezet. Om elf uur (13/9) verlieten wij de vele nog bemande maar door de wind en deining reeds ver verspreide vloten; tot hèn die in de buurt en langsijde lagen zeide de commandant in goed Maleisch, dat hij "over een uur terug zou komen om hen op te halen". Liégen schijnt toch werkelijk geen enkele Japanner te kunnen laten; zij het dan ook, dat het hier gold n leugen(tje) om bestwil, al was de leugen opzichzelf een enormiteit. Binnen een uur terug, twintig mijl uit de kust; zèlfs bij pal varen op de kust n volslagen onmogelijkheid.

Na het eerste uur varens bij N.N.O.-koers bleek ons reeds hoe groot de leugen des Japanschen gun-boat-commandants geweest was; twéé uren en nog bleven wij uit de kust. Eerst s middags om half vijf ongeveer veranderden wij van koers en tegen half zes lagen wij ten anker bij de monding van de Indrapoera-rivier, Moeara Sakaé, door mij herkend nog van mijn dienstreis in Februari/Maart 1934. Gevaren met een snelheid van \pm 18 tot 20 mijl, moest de plaats van de torpedeering naar schatting dus ter hoogte van Bengkoelen/ Moko Moko zijn geweest. Ruim 6 uren gevaren alleen voor de heenreis en dan binnen het uur terug Men wil mij, achteraf beschouwd en nu het bezettingsleed grootendeels geleden is, nu wij intusschen een ander vijand gekregen hebben, misschien vergoelijkend tegenwerpen, dat de Japanners toch zulke goede psychologen waren. Daar zou in dit speciale geval wellicht wat voor te zeggen zijn geweest, indien de op de vloten achtergelaten drenkelingen het schip, in stede van na één uur, pas na drie, desnóóds na 5 of 6 uren weer hadden kunnen zien opdagen. Nu, zooals het met de gun-boat gegaan is, -die naar ons achteraf bleek- inderdáád den volgende morgen van de Indrapoera-rivier naar de plaats des onheils was terug gestoomd om het restant drenkelingen op te halen, nu was het "leugentje om bestwil" zooals velen onzer het plachten te noemen naar mijne meening niets méér, maar vooral ook niets minder dan een moreele moord. Geen wonder dat, toen het scheepje den volgenden dag bij de verspreide vloten terug gekomen was, er nog maar ongeveer 250 overlevenden konden worden aangetroffen; mag althans het rapport van den gun-boat-commandant als betrouwbaar worden aangenomen. Het moge misschien waar zijn, dat de meesten van de achtergelatenen door uitputting, dorst en ontbering bezweken waren nog voordat de gunboat was terug gekomen, de moedeloosheid welke zich van hen moet meester hebben gemaakt toen zij den twééden nacht van zich drijvend houden op n wiebelend vlot in open zee met hooge deining ingingen, zonder n vleugje van naderende redding te hebben

van naderende redding te kunnen bespeuren, moet hun op de meest wreede wijze den genadenslag hebben toegebracht. De Japanners zijn inderdââd "knappe psychologen" maar wreed en onbetrouwbaar in de hoogste mate tevens. Aziatische sadisten méér gnuivend nog over Westersche zielenleed dan lichaamlijke kwellingen, maar als deze beide sâmen kunnen gaan, m.a.w. in ééne handeling tegelijk bereikt kunnen worden, dan dès te beter!

Zoo legden zij ook alweer demonische geraffineerdheid aan den dag bij ons débarquement aan de monding der Indrapoera-rivier! De gun-boat was op ongeveer een halven mijl van de kust ten anker gegaan en wij vroegen ons af, of en op welke wijze wij daar ter plaatse aan wal zouden worden gezet. De vlet werd gestreken, eenige Japs roeiden daarmede weg en na verloop van ongeveer 'n uur kwamen drie groote motor-prauwen, zoo gezien Japansche landingsvaartuigen, uit de rivier te voorschijn. Ik verwachtte toen, dat wij met die vaartuigen rechtstreeks naar Indrapoera zouden worden overgebracht, zooals bekend 7 km. stroomopwaarts en inderdaad wêrden wij in de langszijde gekomen vaartuigen "gelost", opgedreven onder "koera-koera-geschreeuw" met de voor de Japanners onontbeerlijke bamboe-stokken en stukken hout. Menigeen kreeg 'n paar halen over zijn gezicht of rug of wââr de slagen dan ook terecht mochten komen, omdat hij naar Japansche opvatting niet vlug genoeg in de door de deining hóóg op-en-neer komende prauwen sprong. Elk vaartuig kon zonder al te groot gevaar bij de bestaande deining 40 of 45 personen hebben en waar er 280 drenkelingen waren, zou met wat goeden wil in twee "ritten" per prauw ($3 \times 2 \times 45 = 270$) de geheele menschen-"lading" over kunnen zijn. Dat scheen ook de Japânsche berekening en bedoeling te zijn geweest, maar tweemaal heen en weer varen door de vaargeul in de rivier-monding, om de passagiers veilig aan de rivier-oevers te kunnen afzetten, zou naar de zin van onze heeren te veel tijd en oponthoud gevergd hebben. Ergo werd na de éérsten afrit vanaf de gun-boat niet op de vaargeul aangestuurd, doch op de strand-strook, waarop hooge branding stond, een weinig be-Zuiden de riviermonding. Met het oog op den diepgang van de vaartuigen konden deze slechts op een afstand van niet minder dan 70 à 80 m. van het strand komen. Dââr werden wij de zee ingejaagd, ongeacht wie zwemmen kon of niet. Eenigen die huiverden en den sprong niet waagden, werden volgens Japansch recept afgedroogd, doch tegen hun eigen en Onze verwachtingen in, naar de gun-boat

recept afgedroogd, dochtegen hun eigen en onze verwachting in, naar de gunboat terug gevoerd om naderhand bij den tweéden rit wèl door de vaargeul mee te komen. Met bepaald verheerlijkte gezichten stonden de Jappen het schouwspel gade te slaan dat de uitgeputte drenkelingen van diverse nationaliteit in hunne worsteling met de branding boden: zij, die al in geen 5 etmalen 'n oog hadden toegedaan, aan boord van het getorpedeerde schip op minimum-ziltwater-rantsoen gesteld waren geweest en -op 'n enkelen na- aan boord van de gun-boat bijna geen drinken hadden gehad, om van eten maar heelemáál niet meer te spreken. Dat in die worsteling met en tégen de branding niemand onzer ten onder is gegaan, is waarlijk onbegrijpelijk.

Door elkander te helpen en te steunen hebben Herman, 'n andere vriend van me en ikzelf na uiterste krachtsinspanning het strand bereikt. Luctor et emergo

Daar, aan het strand, wachtten wij de tweede zending af en toen deze veilig door de vaargeul binnen was, werden wij allen tegelijk met drie vaartuigen bij ingevallen duisternis bij zwaren regen en guren wind, stroom-opwaarts vervoerd naar 'n kampong aan de kali, ongeveer 'n kilometer van de monding. De 280 man werden in twee kleine paal-woningen "gepropt"; dezelfde accommodatie te land als die wij aan boord van de "652" hadden genoten, zoodat velen onzer zich stáánde door den langen nacht hebben heengedommeld. De zèsde slapeloze nacht. Ons eerste maal aan wal sedert het laatste aan boord Çn half uur vóór de torpedeering) bestond uit één tennisbal van kleffe rijst, gekookt in levertraan; onzen dorst konden wij God-dank lesschen aan een put met helder water. 'n Lafenis, ik verzeker het U en meenigeen heeft er zich dan ook aan ziek gedronken. Conclusie van velen: de Japs hadden wat in het water gegooid misschien wel dysentery-bacillen en zij waren toen al vergeten het veel gróótere gevaar dat ons uit besmette "gamellen" aan boord had toegegrijnsd.

In dien nacht van verschrikking in de kamponghuisjes vielen opnieuw eenige sterfgevallen te betreuren; o.a. dat van een Amboneeschen Militair, wiens schedel open lag. De kranige, taaie kerel had het dus nog minstens 24 uur uitgehouden: hij wilde niet dood, maar verloor tenslotte het bewustzijn om nooit weer te ontwaken. Een sieraad van ons Leger was heengegaan.

Den volgende morgen vroeg, den morgen van 20 September, liepen wij langs een boschweg naar het plaatsje Indrapoera, 7 kilometer bovenstreams, waar onze Maatschappij ééns eigen goedangs en een eigen prauw-bedrijf bezeten had. Het gezang van de "Tjoetjarawas" in het vredige, ongerepte oerwoud en het nog niet door menselijke vloeken of schelde- woorden geschonden, schelle maar klaroen-heldere natuurgeluid der beo's in het wild, het schorre, knarsende gekrijsch der bekende Sumatraansche neushoornvogels, zij deden ons onderweg bijna vergeten dat wij niet op jacht waren, maar nog altijd niet-geuniformeerde krijgsgevangenen, als een kudde geiten of varkens door barbaarsche (tijdelijke) overwinnaars voortgezweept. Tijdelijk, dáárvan waren wij allen meer dan ooit overtuigd. Hoezeer de verloren menschenlevens ook betreurd werden, hoezeer wij ons ongerust maakten over het lot van kennissen, makkers en verwanten, die ééne gedachte bleef in ons domineeren, de torpedeering had gedemonstreerd dat geen vijandelijke kip ongestraft passeeren kon. Véél hadden wij in het Xe Bataljon door onze uit Flores, Ambon en Haroekoe teruggekomen militaire collega's over scheeps-bombardementen en torpedeeringen hooren vertellen; nú hadden wij zèlf ondervonden dat de blokkade inderdaad hermetisch sluiten moest, zoodat de eind-overwinning nog maar een kwestie was van tijd. Hoe korten of hoe langen tijd, dáárover liepen de meeningen en veronderstellingen zeer uiteen, al naar gelang van de graad van optimisme of pessimisme, waarmee de door het woud dolende en redeneerende Adams bezielde of behept waren. Overal en onder alle omstandigheden dus.... precies hetzelfde!

Te Indrapoera werden wij door een groote schare Indonesche nontonnens opgewacht; klaarblijkelijk was onze komst door de vooruitgaande Japs geannonceerd. Op het grasveld achter den in verren staat van verwaarloozing verkeerenden K.P.M.-goedangs werden wij opgesteld en in hurkende houding wachtten wij op de verstrekking van passarbroekjes en lende-doekjes van Japansche makelij. Aldus gecostumeerd aanvaarden wij in 'n waren doodenrit met Japansche militaire trucks den bijna 300 km langen tocht naar Padang.

Reeds tijdens ons kort verblijf te Indrapoera kregen wij 'n staaltje van Japansche propaganda-allures uit den mond der bevolking te hooren. De Jappen hadden haar wijs gemaakt, dat wij hadden behoord tot een vijandig (geallieerd) troepentransport, bestaande uit tien(!) schepen, geconvoyeerd door vele oorlogsbodems. Alle zouden door Japsche vliegtuigen en duikbooten tot zinken zijn gebracht en natuurlijk (hoe zou het anders kunnen) hadden de Jappen in hunne humaniteit die blanda's toch gered

Toén begrepen wij, waarom wij in dien kampong den nacht te voren, zoo fanatiek van èlk contact met de kampong-bewoners waren afgesloten geweest. Naar Indrapoera en elders ter Sumatra's Westkust zou vanuit dien eenen kampong anders de tropische kabar-angin zijn heen gewaaid met de voor de Japansche strijdmacht min of meer beschamende juiste toedracht van de zaak.

Na een tocht van bijna een geheelen dag, hurkend in hobbelende en bonkende overvolle open trucks, nu eens rijdend door zware stofwolken door vóórgangers opgewaaid, dán weer overvallen door zware regen- en onweersbuien, bereikten wij 's avonds totaal geradbraakt en met zongeblikerd bovenlijf, de gevangenis te Emmahaven. Daar bleek ons dat den avond te voren 300 drenkelingen ex corvet waren binnengebracht, doch groot was Hermans begrijpelijke teleurstelling, toen hij zijn jongeren broer niet vinden mocht en Barts naam ook op de intusschen opgemaakte appèl-lijst van het eerste transport niet aantrof. Al dadelijk vernamen wij echter dat de gun-boat, na ons aan de Indrapoera-monding te hebben afgezet, inderdád naar de plaats van de scheepsramp was terug gestoomd. Om correct te zijn; de gun-boat was geen stoomboot, doch een motorschip. Dáárop was dus ons aller hoop gevestigd, niet alleen voor Bart maar ook voor velen die wij misten.

Als blòkken vielen wij in onze sumiere kleedij op de kouden steenen vloer in de gevangenis neer en ontwaakten den volgenden morgen (21/9) door den geur van warme rijst, sambal en ikan-teri uit de keuken. Dat wij ons dát Lucullus-maal lieten smaken behoeft wel niet gezegd. De voorbereidselen van ons verder transport naar Pakan-Baroe waren reeds getroffen, toen tegen den middag van 21 September een paar honderd strompelende, kreunende en totaal uitgeputte drenkelingen (ditmaal meerendeels koelies) werden binnen geleid en binnengedragen. In angstige, maar hoopvolle spanning tevens stonden wij hen op te wachten. Velen waren onherkenbaar geworden van gezicht.

Plotseling Bart! Daar liep Bart!

Nooit zal ik het aangrijpende moment vergeten toen de twee broers elkander hadden teruggevonden en ik schaam me er mij geheel niet voor te bekennen, dat ik met hen heb meegehuild. Er zijn zoo van die momenten in het leven, dat ook 'n man zijn vreugde-tranen niet bedwingen kan, zelfs niet in krijgsgevangenschap, en dan vergeet hij voor een wijle het leed en de ellende om zich heen.

Bart zag er nog -in tegenstelling met de meeste lotgenooten van het derde en laatste

-transport- betrekkelijk monter uit. Verbrand, verveld maar niét kreupel of verslagen. Integendeel, zijn geest was ongebroken. Bijna 40 uren had hij in het water gelegen; 's nachts bij snijdenden wind, overdag in de gloeiende zon. Niets echter was volgens hem zoo ondoorstaanbaar geweest als de dorst en de twijfel aan de redding. Velen waren dan ook krankzinnig geworden; zij beten elkander de strotten door of rukten en duwden elkaar van de vloten onder uiting van de meest vreemde beschuldigingen over en weer. Bart en de andere laatste levenden op de vloten werden door de gun-boat niet naar Indrapoera, maar rechtstreeks naar Emmahaven vervoerd, zooals de corvet met de éérsst-geredden had gedaan. Nadere aanvoer werden niet meer verwacht, zoodat allen die tóen op het appèl ontbraken, als vermist beschouwd zouden moeten worden. Wel deed het gerucht de ronde, dat eenige tientallen drenkelingen zwemmend de kust bereikt zouden hebben, maar de omstandigheden en vooral de groote afstand in aanmerking genomen, moest ieder nuchter- denkende het gerucht als fantasie verwerpen.

Bij het eind-appèl in de Padangsche gevangenis kwam men -naar ik mij meen te herinneren- tot 680 krijgsgevangenen uit de draft van 2300 man en tot 270 koelies van de 4200. Totaal dus $680 + 270 = 950$ van de 6500 zielen, de verdrongen en overlevende Japs buiten beschouwing latend, omdat ons cijfers daaromtrent nooit bekend geworden zijn. Zij behoeven ons trouwens ook niet te interesseeren.

Onder de 680 Krijgsgevangenen bevonden zich niet minder dan 180 Ambonneezen en Menadoneezen; op 'n totaal aantal van ± 300 bij vertrek uit Tandjong Priok, hadden zij het gunstigste percentage aan geredden. Conclusies van eenige ten opzichte van meerdere of mindere geoefendheid of iets van dien aard bij 'n bepaalde groep vallen uit de cijfers nochtans niet te trekken. Bekend-goede zwemmers ontbraken op ons appèl; niet-zwemmers en zelfs invaliden bleken gered. Lotsbeschikking en anders niet.

Bedroevend weinig was inderdaad het totaal aantal overlevenden en men vroeg zich af, of er niet méér gered hadden kunnen worden, indien corvet en gun-boat , in stede van helemaal naar resp. Padang-Indrapoera-Padang, elk eenige keeren heen- en weer van de plaats des onheils pàl op de Sumatra-kust hadden gevaren. Alleen voor K.P.M.-ers vertrouwd met het probleem van reede-transportsmiddelen voor het debarqueeren van passagiers, scheen de vraag te beantwoorden te zijn; of de Japs ook te Moko-Moko (dan wel daar in de buurt) evenals aan de Indrapoera monding, debarquements-vaartuigen beschikbaar

hadden, dat was natuurlijk weer een vraag welke uitsluitend de Japanners zelf beantwoorden konden. Het zou wellicht de moeite waard zijn door de bevoegde instanties alsnog te doen nagaan of en in hoeverre de Japansche outillage daar ter plaatse destijds (met ernstigen wil) een hooger percentage geredden had kunnen mogelijk maken. M.a.w. of de Japs werkelijk alles in het werk gesteld en niets ongedaan gelaten hebben om een maximum aantal drenkelingen gered te krijgen. Zoo niet, dan wordt het aantal oorlogsmisdadigers die voor den krijgsraad getrokken behooren te worden zooveel grooter; de verantwoordelijke duivels zullen er dan ongetwijfeld onderuit gehaald kunnen worden. Vermeldenswaard is in dit verband een in opstel-vorm van ons gevraagde schriftelijke verklaring waarin wij -geredden - onze gevoelens en indrukken moesten weergeven van de torpedeering en van wat daarop volgde. De Japansche nauw verholen bedoeling was voor óns overduidelijk. Men vischte naar complimentjes over het reddings-werk, volgens patroon van een in Juni daaraan voorafgaand in één der nummers van de "Voice of Nippon" gepubliceerde schriftelijke getuigenis van één onzer Hoofd-officieren, die óók eens een torpedeering had meegemaakt; de torpedeering bij Asahan van onze oude, door de Japs geborgen "Van Waerwijck" met 700 krijgsgevangenen aan boord, op weg van Belawan Deli naar Singapore. In zijn verklaring had die Overste van het K.N.I.L. de loftrumpet gestoken over de Japansche menschenliefde tijdens de redding-pogingen aan het licht getreden.

Velerlei waren onze verklaringen als reactie op de "printa-haloes". Er waren onder ons helaas lieden, die meenden het voetspoor van dien Hoofd-officier te kunnen en te mógen volgen, maar er waren er gelukkig óók die er op reageerden op eene wijze, welke den Japanschen autoriteiten héusch niet welgevallig zal zijn geweest. Humoristen staken er den draak mee; echte Vaderlanders met 'n backbone en van meer ernstig karakter gaven ronduit als hunne meening te kennen dat bij een effectiever organisatie ongetwijfeld véél meer menschenlevens gered hadden kunnen zijn. Herman dankte in zijn verklaring den Almachtige en niét den Japanners voor zijn redding: of Bart nog een verklaring heeft afgelegd is mij niet bekend, omdat hij toendertijd nog op Padang ziek lag, terwijl Herman en ik al in één van de Pakan-Baroe-kampen zaten.

Zoals zooeven terloops reeds opgemerkt, waren op den middag van 21.Sept. de voorbereidselen voor ons verder transport naar Pakan-Baroe reeds getroffen, toen

Bart de gevangenis te Emmahaven binnen liep. Herman en ik waren al aangewezen om dienzelfden avond om 10 uur te vertrekken. Omdat Bart echter bij de zieken werd ingedeeld, die later zouden volgen, heeft Herman het met onze doktoren voor elkaar weten te krijgen voorloopig bij zijn broer te blijven. Hij aanvaardde daarmede als consequentie een langer verblijf in een hygiënische omgeving welke elke beschrijving tart. Waarlijk, ik heb getracht een idee te geven van de toestanden welke aan boord van de "652" heerschten, maar ik voel dat mijn pen tekort zou schieten in eene poging de hygiëne in Padang's gevangenis onder Japansch beheer in beeld te brengen. Het was weer Herman ten voeten uit, om dát te willen blijven doorstaan terwille van een naaste, die hulp behoefde, ook al ware deze zijn broer niét geweest. Véél had ik reeds op Struiswijk, later in het Xe Bataljon in hem bewonderd en daarom kwam zijn besluit voor mij ook niet onverwachts. Zoo nam ik dien avond afscheid van de twee Fanoy's wij wenschten elkander het allerbeste toe en om 22 uur per geblindeerde trein van het Emmahaven-station vertrokken, kwam ik den volgende morgen (22/9) nog bij donker te Pajacombo aan; als rantsoen hadden wij ieder een boengkoesan rijst met teri en sambal meegekregen, maar dat was door de meesten reeds geconsumeerd vóór den afmarsch in de gevangenis! In afwachting van de militaire trucks, welke ons naar Pakan Baroe zouden denderen, werden wij op het stations- emplacement te Pajacombo opgesteld, wederom hurkend, maar ditmaal ten aanschouwe van Menangkabouwsch Jan- publiek, dat dus al vroeg uit de veren was. Van eenige vijandige gezindheid jegens ons viel bij die Bovenlandsche "early-birds" niets te bespeuren, in tegenstelling met wat wij tijdens den doodenrit van Indrapoera naar Padang van de joelende en jauwende kustjeugd hadden meegemaakt.

De truck-tocht in trein verband van Pajacombo naar het kamp Pakan-Baroe IV, met Japansche chauffeurs aan het stuur, was weer van hetzelfde tempo, wij waren aan een verdrinkingsdood ontsnapt, doch nú konden wij elk oogenblik te pletter gereden worden. Men kon 't zoo ècht merken; het was er de heeren om te dóen ons angst aan te jagen en wij stonden (hurkten) er machteloos tegenover. Bij de doorgezeten, blauwe stuiten als souvenir nog van den tocht uit Indrapoera, was èlke schok bij het razen over den zwaar verwaarloosden weg "vol kuilen en kinderhoofdjes" eene marteling op-zich-zelve. Ten slotte bereikten wij levend kamp IV, ongeveer 30 km. ten Zuiden van het plaatsje Pakan-Baroe.

Over mijn persoonlijke ervaringen verder zonder de Fanoy's zal ik hier verder zwijgen; ik moet er rekening mee houden, dat het lezen van dit toch al uitvoerig relaas anders te zeer zou kunnen vermoeien. Voor 'n goed begrip van alles wat ik straks nog over Herman vertellen zal, vind ik het echter prettiger dat U ten aanzien van situaties en inrichtingen van de Pakan-Baroe-kampen eenigszins georiënteerd is. Deze kunt U zich misschien het gemakkelijkst voorstellen als U weet dat het ging om de aanleg van een spoorbaan van Pakan-Baroe naar het Zuiden tot het plaatsje Moearoeh, alwaar aansluiting verkregen zou worden met de Sawah-Loento-lijn.

Kamp I bevond zich eigenlijk op Pakan-Baroe zelf; kamp II 6 km. Zuiderlijker, kamp III 18 km weer ten Zuiden daarvan en kamp IV op 30 km. afstands van P. Baroe. Kamp II was het hoofd-kamp of "herstellingsoord"; de andere werkkampen voor de spoorweg-bouw. Nu ging het zóó, dat -telkens wanneer 'n bepaald baanvak gereed was- aan het eind daarvan 'n werkkamp werd opgericht voor den aanleg van de volgende étape. Oorspronkelijk waren het kleinere étappes, maar naderhand kwam om de 30 km. een nieuw kamp te staan en dan werd de voorganger afgebroken of men stak er de brand in. In September 44 was men pas zóó ver gevorderd, dat het baanvak tot kamp IV gereed was; dat was het Zuidelijkste werkkamp en het bleek bij onze aankomst bewoond te zijn door krijgsgevangenen afkomstig van Java, Sumatra s Ooskust en Malacca. Een hartelijk ontvangst viel ons te beurt, want de mare over onze torpedeering was ons vóórgegaan. Zoo goed mogelijk werden wij door onze gastheeren -die meer fortuinlijker overtocht dan wij hadden gehad en diensvolgens nog goed in hun spullen zaten- gekleed. Wij werden in de groote familie opgenomen.

Het kamp -te midden van een verlaten rubbertuin aan de Kampar Kiri- bestond uit een tiental atap-barakken, elk ruimte biedend aan 120 à 140 krijgsgevangenen, ieder met een ligplaats van maximum 62 cm. breedte, op lange in twee rijen opgestelde vaste balehbalehs. De voeding was in dien tijd nog bepaald goéd; béter en overvloediger dan in het Xe Bataljon.

Groot was mijn verwondering, toen den volgenden middag Herman met de tweede transport uit Padang was meegekomen. Hij vertelde mij niet langer te hebben kunnen blijven, omdat Bart met dysentery in het hospitaal te Padang was opgenomen en waarschijnlijk de eerste weken toch niet getransporteerd zou kunnen worden.

Herman en ik werden in kamp IV weer slapjes en gingen eenige dagen later met alle ándere intusschen nagekomen drenkelingen over naar een 600 meter verder, in alle haast uit stammen en takken van rubberboomen en atap opgetrokken drenkelingen-kamp. Kamp IV B. Er waren geen 680 meer; eenige tientallen waren in Padang overleden, of wegens ernstige ziekte achtergebleven.

Ook in kamp IV B stierven spoedig achter elkaar eenige lotgenooten; aan long-ontsteking, malaria tropica en van uitputting. Het was opmerkelijk, dat juist de jongeren, stoere knapen van iets boven de 20 jaren nog, longontsteking hadden opgelopen, doch gelukkig bleef het tot 'n paar gevallen beperkt. Er vond, door onzen eigen medischendienst, een schifting plaats van "fitten" en "un-fitten". De fitten werden verspreid over bestaande werkkampen, de unfitten, waarbij Herman en ik werden ingedeeld, gingen via kamp IV en kamp III naar kamp II, het herstellingsoord. Daar kwamen wij 30 October '44 aan en zouden dan eindelijk de medische behandeling ondergaan, welke onze doktoren voor ons wenschelijk vonden om weer op dreef te kunnen komen, d.w.z. om "buiten-corvee" aan de railbaan te kunnen doen. Herman had een wondje aan zijn linkerscheen opgelopen en het begon er al dadelijk leelijk uit te zien, volgens den dokter vanwege te weinig weerstandsvermogen als gevolg van de ondervoeding (te Bandoeng).

Denzelfden avond van onze aankomst in kamp II vertelde Herman mij kalm en berustend van één van zijn kennissen, die nágekomen was, gehoord te hebben, dat Bart in het hospitaal te Padang overleden was. Een bevende handdruk verried wat er Herman omging maar hij legde zich neer bij den wil van den Opper-Heerscher.

Hij had zijn broer zoo graag voor diens gezin behouden gezien, doch het had niet zoo mogen zijn. Deze waren zijne eigene woorden en hij vond troost voor zichzelf en voor de andere nabestaanden in de voldoening, dat het hem gelukt was Bart tijdens de laatste maanden van zijn leven naar de kerk terug te leiden. De datum van overlijden was niet bekend.

De ontsteking aan Hermans been verergerde met de dag, totdat opname in het hospitaaltje noodzakelijk werd geacht. Loopen was hem niet meer mogelijk, zoodat wij hem op een draagbaar overbrachten. Ter bevordering van een spoedige genezing hebben wij voor hem later nog een houten steunbankje geïmproviseerd dat hem veel verlichting bracht en toen ik tegen Kerstmis als herstelde naar werkkamp VII werd gedirigeerd, was Herman zóó ver, dat hij met behulp van een stok weer korte eindjes loopen kon.

Ten tweede male wenschten wij elkaar een gelukkig weerziens toe, onder gunstiger omstandigheden en toen ik vijf maanden later, medio Mei van dit jaar, opnieuw in kamp II voor herstel van gezondheid terug kwam en Herman heel wat opgeknapt terug zag, kon ik voor hem slechts blij zijn, dat hij althans niet had behoeven mee te maken, wat wij in de kampen VII en VIII hadden ondergaan. Voor dag en dauw de deur uit gehuld in lompen als restanten van oude shorts, of summier gekleed in lendedoekjes gemaakt van goenie-zakken, werden wij, vaak door regen en wind, in open lorries over een afstand van 10, 20, 30 km. -al naarmate het betrokken baanvak gevorderd was- naar de plaats van den slaafschen arbeid vervoerd, om eerst bij nacht en ontij weer thuis te komen. Onze werkzaamheden bestonden uit het versjouwen van railstaven en het dragen van dwarsliggers, het inslaan van railspijkers met voorhamers en het voorduwen van zwaar beladen lorries, terwijl bij den spoor-bouw uiteraard ook grond-verzet behoorde. Alles moest in een razend snel tempo gebeuren, waarbij de mishandelingen met stokken en stukken hout niet van de lucht waren. Van rusten was veelal geen sprake.

De voeding, oorspronkelijk goed en voldoende, werd van lieverleê hoe langer hoe slechter en minder. Tegen den tijd, dat ik kamp VIII verliet, bestonden de rantsoenen nog maar uit twee tapioca-plakken ter dikte van één cm. bij een doorsnede van niet meer dan 7 of 8 cm. als ontbijt; 1 rubber-cup droge rijst met gekookte, fijngehakte, oude tapioca-bladeren als "lunch op de baan" en wat meer rijst plus sajoer-laboe als avondmaal thuis; af en toe toespijs. Vruchten en groenten kregen wij niet meer verstrekt; die moesten wij maar zelf zien te koopen van ons loon varieerend tusschen 30 en 45 Japansche centen per dag. bij vigeerende prijzen van 8 à 9 Japansche guldens voor 1 eenden-ei, één à anderhalve gulden voor 1 pisang, twee gulden voor een stuk prij, enz. Waar er bovendien een bepaald percentage van onze corvee-gelden afging voor het kampfonds, kreeg iedere corveeër -als hij geen dâg verzuimd had wegens ziekte -maximaal 6 à 7 gulden per maand in handen ! De zieken in de zieken-zaaltjes en de kwartier-zieken kregen heelemââl niets uitbetaald en juist zij hadden het hardst bijvoeding noodig om weer op krachten te komen.

Het bevreemde dan ook niemand meer, toen onze kamp-commandant in een toespraak in de loop van April verkondigde, dat niemand in het kamp meer vrij was van beriberi. Over malaria werd maar niet meer gesproken; er waren er die aan hun honderd-en zooveelste aanval toe waren. Ook dysentery en enteritis waren aan de orde van de dag.

Vele beri-beri gevallen (mijne o.a.) met zóveel vocht in het lichaam, dat de patient er uitzag

als het overbekende Michelin-reclame-mannetje. Medicijnen waren niet meer aanwezig; tegen malaria slikten of kauwden wij gemalen kina-bast. Zoo wáren de toestanden in de werkkampen en zoo wérden ze juist toen ik in Mei in het "herstellingsoord" kamp II bij Herman terug kwam. In het hospitaal kwam ik weer naast hem te liggen.

Na eenige weken rust was ik weer op de been mocht de zieken-barak verlaten, om spoedig daarna weer "dienst te doen" . Ook Herman was intusschen flink vooruit gegaan: wel bleef hij patient in het hospitaal, maar hij liep weer door het kamp, was zelfs wat bedrijvig. Zóó goed verging het hem, dat hij a.h.w. aan de vooravond stond van ontslag uit de ziekenbarak, toen zijn been plotseling opnieuw begon te spoken. Waarschijnlijk onder invloed van de slechter en slechter geworden voeding, was de wond uitgegroeid tot een tropische zweer: in de Pakan-Baroe-kampen een veel voorkomend verschijnsel, een ziekte waaraan menigeeen bezweken was. De algemeene gezondheids-toestand in kamp II was bepaald angstwekkend geworden. Op een aantal van ± 1350 man (in totaal waren er, over alle Pakan-Baroe-kampen verspreid , ruim 7000 krijgsgevangenen) hadden wij in dien tijd dagen van zeven, acht ééns zelfs van elf dooden. Allerdroevigst was het elken middag bij zonsondergang den langen stoet, voorafgegaan door dominé en katholieken geestelijke, te zien vertrekken naar den doodenakker, vredig gelegen op een heuvel aan de overkant van het stroompje dat het kerkhof scheidde van ons kamp. Eindelooze rijen houten kruisen met daarin gegrift de namen en byzonderheden der overledenen, geven nu daarginds evenzoo- vele graven aan van hen die ons zijn vóórgegaan.

Hermans toestand baarde den doktoren en zijnen velen vrienden zorgen. Allerwegen bemind als hij was, trachtte eenieder hem zooveel mogelijk te voorzien van clandestien binnen gebrachte eieren, groeten, vruchten, kortom van alles wat volgens de geneesheeren het herstel van patiënten zooals hij in de hand zou kunnen werken. Het heeft echter helaas niet mogen baten; zijn toestand verergerde van dag tot dag, d.w.z. volgens verklaring van de behandelenden geneesheer. Voor ons léeken scheen het alsof hij vooruitging, maar de dokter zeide mij dat het misliep met de zweer. De medicijnen welke in zulke gevallen redding zouden kunnen brengen waren niet aanwezig, werden door de overheerschers althans niet verstrekt. Dit was het wat onzen uitgebreiden staf van kundige doktoren, specialisten op elk

gebied, zoo machteloos deed staan tegenover ziekten die zij kenden, die zij wisten te genezen, indien zij maar de middelen daartoe kregen.

Twee dagen voor zijn verscheiden vertelde Herman mij in uiterste berusting, wat de dokter ook hèn gezegd had. Ik trachtte vergeefs hem tot andere gedachten te brengen, maar hij was nuchter en moedig genoeg de waarheid onder oogen te willen zien. Hij was gereed en bereid voor den Heer te verschijnen en zag zich reeds met zijn broer Bart en misschien zoo sprak hij, ook met Jan alweer vereenigd. Als boodschap voor hèn die hij zoo lief had en tijdelijk moest achterlaten, had hij slechts het verzoek hun te doen weten, dat hij met zijn laatste gedachten bij hen vertoeven zou en hij vroeg ook als laatste te willen overbrengen, dat niet te lang en niet te zeer over hem getreurd zou worden. Gods wil was hem heilig en hij verlangde dat zulks ook de zijnen was. Zijn wil geschiede!

Deze woorden, tot mij gesproken, werden met een zwakken maar warmen handdruk bezegeld.

Eerder nog dan ik verwacht had, kwam een der verplegers mij twee dagen later vroeg in den morgen vertellen, dat de heer Fanoy was overleden. Den avond tevoren nog was ik bij hem geweest; het had mij wèrkelijk toegeschenen dat er een ommekeer ten goede was ingetreden, doch de medicus wist beter, niettegenstaande uiterlijke teekenen van opleving voor de leek. Door te gering weerstandsvermogen van het lichaam was het bloed geïnfecteerd, maar bepaald geléden heeft Herman niet; hoe ernstig de wond zelve er ook uitzag, over pijnen heeft hij althans nooit geklaagd, wèl is hij nu en dan wat benauwd geweest.

Naar woorden van troost wil ik niet zoeken, omdat ik weet, dat die voor zijne geliefden niet zijn te vinden. Nòch wil ik er naar streven een gunstiger voorstelling van zaken te geven dan de werkelijk is geweest, m.a.w. iets te verbloemen of moedwillig te verzwijgen, omdat ik daarmee niet in Hermans geest zou handelen. Maar wel is het mij een behoefte hier uitdrukking te geven aan de byzondere sympathie, welke ik mijn overleden vriend verschuldigd ben voor alles wat hij ook voor mij gedaan heeft. Van zijn kennis der Franschen taal heeft hij mij voortdurend in onze conversaties doen profiteeren; ook heeft hij zich een ervaren en toegewijd vertolker van Gods Woord getoond, terwijl zijn gaaf en rustig karakter altijd tot voorbeeld heeft gestrekt aan geheel zijn omgeving. Met Herman is voor mij een kameraad gegaan, dien ik altijd om zijn byzondere eigenschappen bewonderd èn benijd heb, een makker wiens nagedachtenis ik steeds in de meest prettige en dankbare herinnering zal blijven bewaren.

Mijzelf kan ik het dan ook niet vergeven, dat ik de juiste datum van zijn verscheiden mij

ontschoten is, maar zinnen nabestaanden vraag ik hiervoor om vergeving op grond van àl hetgeen ik persoonlijk in krijgsgevangenschap heb moeten ondervinden, nadat Herman eind Juni of begin Juli j.l. het eeuwige leven was in gegaan.

Mijzelf kan ik slechts troosten met de gedachte, dat het onvermijdelijke voor Herman gekomen was juist vóór de allerergste kwellingen van lichaam en ziel, ons eenige weken vóór de capitulatie des vijands werden aangedaan; ook te Pakan Baroe waren de Japanners vermoedelijk bij het hun van hoogerhand opgelegd "schema" ten achter en moest de "achterstand" in het aantal dood te hogeren of dood te martelen krijgsgevangenen worden ingehaald. Den Hemel zij dank, dat Herman dáárvor althans gespaard is mogen blijven, evenzeer als het een gelukkige omstandigheid mag worden genoemd, dat noch Bart, noch Herman hebben moeten ondergaan wat in de werkkampen reeds lang vóór het einde van den oorlog geschiedde. Herman is gelukkig altijd vrij van buiten-corvee gebleven en het tot het uiterste doorgevoerde uithongerings-proces sedert eind Juli heeft hij ook niet meer behoeven mee te maken.

Exacte cijfers over het totale aantal overledenen staan mij niet ten dienste. Wat de ex- drenkelingen van ons transport afkomstig betreft, vernam ik dezer dagen juist dat van de ongeveer 680 geredden, momenteel nog maar 97 in leven zouden zijn; zeven-en-negentig van de 2300 die op 15 September '44 te Tandjong Priok embarkeerden. Ook voor de juistheid van dit mij genoemde cijfer kan ik uiteraard niet instaan en in hoeverre ik mijzelf gelukkig prijzen mag nog tot die 97 te behooren, zal eerst de toekomst moeten leeren. Wellicht zal ééns nog blijken, dat de ànderen gelukkiger waren, maar het past mij niet mij te zeer in deze vraag te verdiepen.

Dat de meeste slachtoffers te Pakan Baroe juist onder de getorpedeerden te vinden waren, werd algemeen beschouwd als een gevolg van den moreelen schok welken zij door de ramp hadden gekregen. Naar mijne meening is dat evenwel niet juist. Zeker, wij hadden een behoorlijke klap gehad, maar de meesten waren er toch na een paar weken overheen. M.i. was er een andere plausible reden voor en wel déze, dat de drenkelingen hun hebben en houden verloren hadden; niet alleen het pecuniair bezit waren zij kwijt geraakt maar ook hun kleeren en andere goederen, welke zij dus -in tegenstelling met hen die alles nog

bezaten wat zij van Java hadden meegebracht - niet te gelde konden maken om zich de zoo hoog noodige bijvoeding zooals visch, trassi, vruchten enz. te verschaffen. Wij drenkelingen bleven daarvan in het algemeen verstoken, op een enkele uitzondering na, die door vrienden het een en ander kreeg toestopt; soms echter helaas te laat. Er bevonden zich onder de krijgsgevangenen in de kampen daar ook drenkelingen ex "Van Waerwijck". Ook zij zullen ongetwijfeld een zenuwschok hebben gehad, maar werden te Singapore weer volledig uitgerust. Fantastische bedragen moesten voor voedingsmiddelen worden neergeteld, maar kleeren, schoenen enz. brachten bij heimelijken verkoop aan de bevolking ook fantastische prijzen op. Voor mijne zienswijze omtrent de oorzaak van het verschijnsel der meeste slachtoffers onder onze geredden pleit het feit, dat de Medanners ex "Van Waerwijck" veelal wel in leven bleven.

Heer de Jong, dit is dan de tragedie waaruit ik U enkele fragmenten reeds vertellen mocht en ik achtte het een voorrecht aan Uw verzoek te voldoen om wat wij al zoo ondervonden hadden op schrift te stellen. Ik vlei me met de hoop hiermede naar Uwe wenschen **een blijvende herinnering aan de laatste levensdagen van Bart en Herman** te hebben gegeven, maar ik wil dit schrijven niet beeindigen alvorens te hebben verklaard, dat ik opnieuw met deernis werd vervuld, toen ik uit Uwen mond ook de dood van Jan vernemen moest.

Het is mij vergund Mevrouw de Jong en U, ook namens mijne vrouw, onze condoleance met het wel zéér groote verlies in dezen oorlog aan te bieden, terwijl onze gedachten van medegevoel en sympathie uiteraard ook uitgaan naar de Weduwen en kinderen, alhoewel voor ons onbekend.

Moge U allen, hoe tragisch het lot van de overleden geliefden ook is geweest, uit de hun tijdens het leven toegedragen achting en genegenheid de kracht putten om in de beschikking van de Almachtige te berusten.

Hoogachtend,

uw dw.

von Fuchs